

**ОСОБЛИВОСТІ ЛІНГВІСТИЧНИХ ІДЕЙ
У ДАВНЬОМУ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ ІРАНІ
В ПОРІВНЯННІ З ЄВРОПЕЙСЬКОЮ МОВОЗНАВЧОЮ ТРАДИЦІЄЮ
АНТИЧНОЇ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ДОБИ**

*Шевченко Юрій Олексійович,
здобувач*

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено аналізу особливостей розвитку лінгвістичної думки Ірану та Європи стародавньої і середньовічної доби. Обидві лінгвістичні традиції мають як схожі історичні умови формування, так і відмінні, притаманні лише їм. У нашій статті, головним чином, буде акцентуватись увага саме на розбіжностях, що мали місце в процесі розвитку іранської та європейської лінгвістики за часів античності й середньовіччя.

Ключові слова: лінгвістичні традиції, лексикографія, консонантизм, абетка, шрифт.

Постановка проблеми й завдань дослідження. У запропонованій статті ми визначимо ключові розбіжності між лінгвістичними традиціями Ірану і Європи стародавніх часів, а також доби середньовіччя. У процесі дослідження ми розглянемо історичні передумови, які значною мірою вплинули на появу іранської і європейської лінгвістики тих часів. Завданням нашого дослідження є зіставний аналіз особливостей розвитку лінгвістики Ірану і Європи доби античності й середньовіччя.

Аналіз останніх публікацій і актуальність дослідження. Слід наголосити, що історія лінгвістики Ірану та Європи вже вивчалася мовознавцями в багатьох країнах світу, зокрема Україні, Росії, країнах Західної Європи й Ірану, а саме: Ф. М. Березіним, І. І. Коваликом та С. П. Самійленком, Едвін Лі Джонсоном, Бадр-аз-Заман Гарібом і багатьма іншими. Однак, саме іранська лінгвістика ще залишається маловивченим аспектом загального мовознавства, порівняно з історією європейської лінгвістичної традиції.

Мета дослідження. Метою дослідження є виявлення особливих чинників зародження лінгвістичних традицій стародавнього й середньовічного Ірану в зіставленні з європейською мовознавчою традицією цієї доби, а також передумов, що заклали підґрунтя для становлення й розвитку мовознавства Ірану і які властиві саме лінгвістичним ученням цієї держави.

Об'єкт і предмет дослідження. Об'єктом дослідження є наукові лінгвістичні підручники й посібники з історії східної та європейської лінгвістики, серед них: Ф. М. Березіна, Я. В. Лоя, І. І. Ковалика та С. П. Самійленка, В. М. Алпатова, Т. А. Амірової, І. П. Сузова, Л. Г. Герценберга.

Предмет дослідження становлять перські і європейські лінгвістичні традиції античної й середньовічної доби, які сформувалися в особливих історичних умовах і властиві лише цим лінгвістичним вченням.

Основний матеріал і наукові результати дослідження. Варто зауважити, що порівняно з європейською лінгвістикою східне мовознавство є недостатньо вивченим, особливо з огляду зіставлення лінгвістичних традицій країн Сходу та Заходу, зокрема Ірану.

Становлення першої лінгвістичної традиції в стародавній Персії перш за все пов'язане зі створенням найстарішої письмової пам'ятки стародавніх іранців – Авести, яка була написана в II або I столітті до н. е.

З появою зороастризму в другій половині I століття до н. е. перед мовою постало більш практичне завдання – проведення релігійного культу зороастризму в державі Сасанідів, що обумовило створення спеціального шрифту для точної передачі священних текстів Авести, а також лексикографічних посібників педагогічної спрямованості.

Створений шрифт був удосконаленою формою арамейського письма, яке згодом стали називати "авестійським" письмом. При цьому примітним є той факт, що цей – авестійський – шрифт, як показують новітні дослідження, був результатом одноразового індивідуального творіння [Hoffmann 1971, 64]¹.

Як відомо, лінгвістичні традиції європейських країн зародились у стародавній Греції на острові Крит наприкінці III тисячоліття до н. е.

На відміну від стародавньої іранської лінгвістичної традиції, що виникла внаслідок релігійних чинників, лінгвістична думка античної Греції з'явилася на основі економічного підґрунтя, яке сприяло розвитку писемності на острові Крит, де виник піктографічний шрифт, згодом – ієрогліфічне критське письмо, що було подібне до єгипетського.

Хоча, порівняно з європейською лінгвістикою часів античності, лінгвістичні вчення перського народу стародавньої доби розвивались у релігійному річищі, згодом отримав свій розвиток лексикографічний напрямок, що став головним чинником розвитку лінгвістичної думки Ірану.

Так, авестійське письмо виконувало функцію не лише відтворення та фіксації релігійних текстів Авести, а й також використовувалось у написанні словників на авестійсько-середньоперській мові та для записів середньоперських слів, що мали назву "пазэнд". До нас дійшли відомості про авестійсько-середньоперські, арамейсько-середньоперські, согдійсько-середньоперські словники, створені за часи правління династії Сасанідів, проте, точна кількість словників та їх автори невідомі. Однією з найцікавіших пам'яток середньоперської лексикографії є "Frahangi oīm-ēvak". Назва словника являє собою не що інше, як початок тексту: для авестійського слова "oīm" ("один") наводиться середньоперській еквівалент "ēvak" з тим же значенням. Він складається з глав, які містять лексику з авестійської, пехлевійської, арамейської мов та пазенду, яка означає жінок, частини тіла, сполучники та інше. Цей словник видавався тричі і відомий за шістьма рукописами [Rossi 1975, 76]².

У VII ст., внаслідок вторгнення арабів, середньоперська стала мертвою мовою і використовувалася виключно для проведення релігійного культу зороастризму, а пазэнд був засобом читання середньоперських текстів, але недосконалим, оскільки середньоперська графіка була консонантною, а більшість приголосних позначались однаково.

¹ К. Гофман – німецький лінгвіст, який досліджував авестійський шрифт, фонологічні та граматичні особливості древніх текстів Авести [Hoffmann 1971, 64].

² А. Росі, італійський лінгвіст, який вивчав середньоперські лексикографічні пам'ятки, їхню структуру та лексичний склад [Rossi 1975, 76].

У той же час антична лінгвістична думка, що зародилася в лоні філософії, обумовила розвиток поетики, риторики, збудила інтерес і до мови, внаслідок чого виникла етимологія. Перші спроби осмислення значення слів, переважно власних імен спостерігається у Гомера та Гесіода, які зіставляли їх з іншими словами близькими за звучанням. Зі слів Й. М. Тронського, тлумачення імені – етимологія – перший прояв рефлексії над мовою в історії грецької думки [Античные теории языка и стилия 1936, 9]³.

Досліджуючи історію європейських та іранських лінгвістичних традицій стародавньої доби, деякі лінгвісти розподіляють процес їх розвитку на етапи; наприклад, німецький дослідник Г. Юнкер виділяє три етапи. Перший етап відноситься до найдавнішої доби, коли вивчалось арамейське письмо для подальшого читання середньоперських слів. Г. Юнкер запропонував називати ці арамейські написання гетерограмами, їх вимову – етеограмами [Junker 1955]⁴.

Другий етап розвитку іранської лінгвістики є добою постарабської навали, у цей період уцілілі зороастрійці, що залишились у Ірані, втрачають свою мову й переходять на дарі, решта переселилася до Індії і засвоїла мову гуджараті. Занепад середньоперської мови ускладнив читання та розуміння середньоперських слів для іранських переселенців у Індії, що призвело до появи письмової форми їх читання. З огляду на це, кожна словникова стаття вже складалася з трьох частин: арамейської гетерограми, пехлевійської етеограми і пазендської транскрипції.

Формування лінгвістики стародавнього Ірану відбувалося на основі інших мов і не виходило за межі лексикографії.

Натомість лінгвістичні вчення стародавньої Греції спиралися лише на грецьку мову. Порівняно з іншими країнами, грецька цивілізація була позбавлена впливу чужоземних культур, потреб у іншомовному перекладі не виникало, лише певна кількість людей володіла іншими мовами в силу тих чи інших обставин. Антична лінгвістична доба Греції відрізняється розрізненим спостереженням за мовою. Геракліт висловлював віру в істинність мови, Парменід вважав людську мову помилковою з самого початку, а софіст Горгій наголошував на тому, що існує суттєва розбіжність між словами та предметами, Антисфен, учень Сократа, вбачав у дослідженні слів основу навчання.

У процесі цих суперечок створювалися початкові лінгвістичні спостереження. Особливий внесок у розвиток філософії мови та її теорію зробив Платон, якому належить відомий діалог "Кратил". Платонівський "Кратил" відображає лінгвістичні думки того часу, які вже привертали увагу багатьох вчених – П. Житецького, Б. Ольховикова, Ю. Рождественського та інших. Після втрати незалежності античною Грецією, розвиток європейської лінгвістики відбувався під впливом стародавнього Риму.

³ Й. Тронський, відомий своїми працями з досліджень історії античної лінгвістичної традиції, займався проблемою античної мови та стилю [Тронский 1936, 9].

⁴ Г. Юнкер, досліджуючи арамейські написання, уперше ввів поняття "гетерограма" та "етеограма" [Junker 1955].

Латинська писемність виникає в VII ст. до н. е. Власна латинська абетка з'являється в II–III столітті до н. е. У цей же час виникає рукописний шрифт і граматики, як окрема наука.

Граматики як наука виникає в Римі у зв'язку з нагальною необхідністю в критичних виданнях та коментуваннях безлічі текстів художнього, юридичного, історичного, релігійного характеру [Сусов 1999, 35]⁵.

А на початку II та I століття до н. е. граматики посіла перше місце за рівнем свого розвитку. Видатними граматистами того часу були Елій Стілон, Аврелій Опіл, Стаберій Ерот та інші. Особливе місце у римському мовознавстві посідає Марк Теренцій Варон (116–27 р. до н. е.). Саме йому належать численні праці, серед яких трактат "Про латинську мову", де він наголошує на триступеневій будові мови і необхідності її послідовного опису в трьох науках – етимології, морфології та синтаксисі. У другій половині I ст. до н. е. у мовознавстві виокремлюється архаїстичний напрям, а у II ст. н. е. з'являються праці з римського мовознавства. У III ст. укладаються численні словники-довідники. Із розпадом Римської імперії наприкінці IV ст. центром європейських лінгвістичних традицій став Константинополь. Саме в цьому місті у VI столітті з'явилася найавторитетніша лінгвістична праця тих часів "Institutio de arte grammaticae" Прісціана, що складається з 18 книг. У цій книзі автор відображає лінгвістичні погляди римських вчених, зокрема Флавія Капра та Аполонія Дискола. Прісціан детально описує такі частини мови, як ім'я, дієслово, дієприкметник, сполучник, прийменник, прислівник та окреслює проблеми синтаксису у формі морфологічних термінів. Ім'я та дієслово він відносить до головних членів у структурі речення.

Граматики Прісціана була своєрідним підсумком досліджень та пошуків античного мовознавства [Сусов 1999, 36]⁶. Грецькі й римські вчення про мову являють собою поєднані й у той же час самостійні лінгвістичні традиції. Однак, із розколом християнської церкви й внаслідок економічних, політичних та інших чинників європейська лінгвістика розподілилася на західноєвропейську та східноєвропейську, спільна антична лінгвістична традиція стала основою для цих відмінних лінгвістичних систем.

Проте лінгвістична думка Ірану все ще зберігала лексикографічну спрямованість, але все ж таки набула певної специфіки. З наверненням іранців до ісламу, посиленням впливу арабської мови на перську виникла необхідність у створення арабсько-перських словників. Однією з перших лінгвістичних пам'яток доби перської мусульманської лексикографії є "Lisān ut-tanzil" ("Мова передачі"). Ця праця є своєрідним коментуванням перекладів Корану і містить специфічні лексикографічні прийоми: поступовий переклад словосполучення та його переклад парним синонімічним словосполученням, переклад арабського масдару синонімічною парою перського інфінітиву і перського віддіслівного імені, приведення перекладів масдару й пояснень особистої дієслівної форми.

⁵ В своїй праці І. Сусов окреслює головні чинники появи латинської граматики як науки [Сусов 1999, 35].

⁶ І. Сусов підкреслює визначну роль Прісціана у становленні європейської лінгвістики та його внесок у розвиток вчення про частини мови [Сусов 1999, 36].

За словами Л. Г. Герценберга, ці прийоми свідчать про значний розвиток лексикографічної техніки в порівнянні зі словниками середньоперської доби [Герценберг 1981, 106]⁷.

Яскравим представником філософії мови того часу був уродженець Маверранахру енциклопедист Аль-Фарабі, якого високо оцінили на Сході, де його називали "Другий вчитель" після Аристотеля або "Аристотель Сходу" [Бегматов 2012, 110]⁸. Оскільки мовою науки того часу була саме арабська, лінгвістичні спостереження Ірану велися через призму саме цієї мови.

Особливістю поглядів Аль-Фарабі було використання лінгвістичних концепцій Аристотеля та глибоке тлумачення виділених категорій з точки зору їх змісту. Саме він застосував аристотелівську тріаду відносно арабської граматики, виділяючи ім'я, дієслово та частки.

Однак, у цю традиційну класифікацію він додає значення кожної частини мови. Ім'я Аль-Фарабі поділяє на абстрактне, конкретне, одниничне чи загальне, а частки, на відміну від грецької граматики, де вони розглядались як такі, що не мають значення, визнав як такі, що вказують на значення.

Крім цього, Аль-Фарабі розробляє двоступінчасту класифікацію часток, перший рівень якої базується на античній грецькій лінгвістичній концепції за якою їх розподілення відбувається на основі того, чи відносяться вони до імені, чи означають стан. Більшою детальністю відрізняється його класифікація прислівників, згідно з якою виділяється тринадцять розрядів: прислівники істинності, хибності, підтвердження, сумніву та інші.

Представлені Аль-Фарабі розряди прислівників певною мірою можуть вважатися рефлексією аристотелівських філософських категорій.

Іншим видатним діячем того часу був Аль-Газалі, саме йому, видатному вченому й просвітителю XI століття належить глибокий аналіз мовного знака, який схожий з постулатами семіотичної теорії [Gätje 1974, 151]⁹.

Аль-Газалі запропонував нову концепцію, яка з точки зору відношення мови до усього позамовного окреслює три "шари" дійсності: реальну, або об'єктивну, наукову, гносеологічну, мовну дійсність. Реальна дійсність містить три компоненти, предмети (a'yān), що існують в конкретній індивідуальній сутності і мають просторово-часову визначеність, властивості (sifāt), які мають предмети, відношення (idafat), що подібні властивостям і, разом з тим, схожим предметам за своєю конкретною індивідуальністю.

У цих компонентах Аль-Газалі визнає онтологічну первинність і істинність цих компонентів. У цій теорії Аль-Газалі виділяє також виключно мовні категорії, службові та граматичні одиниці.

⁷ Л. Герценберг наголошує на тому, що словники перської мусульманської доби набули більш досконалої форми, ніж ті, що створювалися раніше [Герценберг 1981, 106].

⁸ Аль-Фарабі – один з найвидатніших світових мислителів середньовіччя країн Близького Сходу [Бегматов 2012, 110].

⁹ Аль-Газалі – видатний дослідник теорії логічної семасіології [Gätje 1974, 151].

Розвиток лінгвістичної думки середньовічного Ірану майже нічим не відрізнявся від попередніх століть: як і раніше, створювалися чисельні словники, у цей же час розвивалась і література новоперською мовою.

Словникова робота провадилась у декількох напрямках: укладалися тлумачні словники перської мови, двомовні словники, тлумачні словники для поезії та термінологічні словники. У цей період головним чинником розвитку лінгвістики стала література і поезія, поетичні форми письмової мови стали властиві не лише для художньої літератури, а й також для науки, дидактики, богослов'я. Вплив арабської й місцевих діалектів значно змінили лексичний склад новоперської мови, гіпертрофований розвиток отримала синонімія, яка має місце й у сучасній перській мові, де одна лексична одиниця може мати від одного до десяти і навіть більше синонімів. Серед європейських мов гіпертрофовану синонімію має румунська: як і перська, вона зазнала значного впливу французької, російської та інших мов.

Найстарішою лексикографічною пам'яткою, яка збереглася до наших днів, є "Lughāt-i furs" ("Словник перської мови") Асаді Тусі. Саме словник Асаді Тусі вважається працею, яка, по суті, заклала міцні основи лексикографічної роботи на матеріалах новоперської мови [История лингвистических учений 1981, 117]¹⁰. Він ввів основні засади укладання тлумачного словника для перської мови: розподіл лексичного матеріалу на глави, абетковий принцип, за яким бралася за основу остання літера тлумаченого слова, ілюстрування документованими віршованими прикладами.

Одними з найвідоміших словників середніх віків були "Tāj āl-māsādir"¹¹ ("Венець масдарів"), що містив перелік дієслівних інфінітивів та словник рідкісної лексики "Nāvādir āl-lughāt" ("Словник рідкісних слів").

Лінгвістика середньовічної Європи продовжила своє становлення в християнських філософсько-богословських пошуках представників ранньої, середньої та пізньої патристики: Климента Александрійського, Григорія Богослова, Августина Блаженного та інших.

Вони розглядали мову як найважливіший атрибут людини, приділяючи велику увагу комунікативним, пізнавальним функціям, її зв'язку з мисленням, сутності мовного знака, походженню мови й різноманітності мов.

Науковці того часу у своїх лінгвістичних та інших пошуках обов'язково спиралася на непорушний авторитет Писання [Сусов 1999, 37]¹². Вчення про мову діячів патристики являли собою частину богослов'я, як компоненту цілісного бачення світу, їх особливою заслугою є закладення основ схоластичної логіки та граматики, що зіграли суттєву роль у формуванні середньовічної лінгвістичної думки.

У той же час розвиток лінгвістики Ірану все ще відбувався в межах лексикографії. У середині XIV ст. змінюється принцип укладання словників Асаді Тусі. Перські лек-

¹⁰ Асаді Тусі відомий тим, що встановив основні засади укладання перських словників, закладені ним принципи діяли аж до XIV ст. [История лингвистических учений 1981, 117].

¹¹ "Tāj āl-māsādir" – відома лексикографічна пам'ятка, що містить дієслівні інфінітиви арабського походження [Баевский 1968, 13].

¹² І. Сусов говорить про диктат середньовічної церкви у всіх галузях життя, включаючи науку тих часів [Сусов 1999, 37].

сикографи укладають словники, керуючись першою літерою тлумачених слів, глави словника розташовуються за розділами згідно абетки останніх літер. Першою лексикографічною пам'яткою, укладеною за новим принципом, був словник "Dāstur āl-āfāzil" ("Довідник вчених"). Під час укладання словників почала застосовуватися класифікація власно перської лексики, визначались прості та складні слова, в окремі частини виносились інфінітиви та іноземні запозичення, зокрема арабські та тюркські.

Укладались додатки до словників, які містили фразеологічні та ідіоматичні вирази, середньовічні словники виконували роль довідників з орфографії та орфоєпії. Словникові статті давали пояснення до правильного написання слова, точного читання та вимови.

Аж до початку XIV століття лексикографія залишалась єдиним засобом наукового осмислення перським народом своєї мови. Із XIV століття, знову таки з розвитком лексикографічної практики, до словників почали включати короткі граматичні коментарі, які були або на початку словника, або писались у формі вступного розділу. Першим словником нового зразка є "Sihāh āl-furs" ("Перські тлумачення"), укладений в Табрізі у 1327 р.

У подальшому, граматичний розділ стає більш об'ємним і починає охоплювати різні лінгвістичні питання з фонетики, словотворення та граматики.

Висновки. Підводячи підсумки цієї роботи, можна зробити наступні висновки: для іранської та європейської лінгвістики античної та середньовічної доби властиві різні чинники її генези, різняться напрямки і масштаби її розвитку. Формування лінгвістичної думки стародавнього та середньовічного Ірану, порівняно з європейською тієї ж доби, відбувалось за рахунок як внутрішніх ресурсів перської мови, так і на основі інших мов, тоді як європейська лінгвістика розвивалася за рахунок власних ресурсів.

Головною рисою іранського мовознавства, порівняно з європейським античної та середньовічної доби, є виключно лексикографічна спрямованість із незначним та епізодичним вкрапленням інших аспектів мови, що тривала аж до XVIII століття.

Перспективи подальших досліджень. Увесь цей комплекс проблем, поряд з іншими особливостями формування лінгвістики Ірану в порівнянні з європейською лінгвістичною традицією, є завданням для нашої подальшої наукової діяльності.

Статья посвящена анализу особенностей развития лингвистической мысли Ирана и Европы древней и средневековой эпохи. Обе лингвистические традиции имеют как схожие исторические условия формирования, так и различные, присущие только им. В нашей статье, главным образом, внимание акцентируется именно на различиях, которые имели место в процессе развития иранской и европейской лингвистики во времена античности и средневековья.

Ключевые слова: лингвистическая традиция, история языкознания, письмо, шрифт, лексикография, консонантизм, алфавит.

The article observes the peculiarities of linguistic traditions of ancient and medieval Iran in comparison with linguistic traditions of ancient and medieval Europe. Both linguistic traditions have similar historical background of formation and specific historical factors which are unique for them. The author focuses on the differences which occurred in the development of linguistic thought of ancient and medieval Iran in comparison with European linguistics of the same period.

Key words: linguistic traditions, history of linguistic, writing, font, lexicography, consonantism, alphabet.

Літэратура:

1. Античные теории языка и стиля / ред. О. М. Фрейденберг. – М. ; Л. : ОГИЗ, Соцэкгиз, 1936. – 336 с.
2. *Баевский С. И.* Описание персидских и таджкских рукописей Института народов Азии / С. И. Баевский. – М. : Издательство "Наука", 1968. – 89 с.
3. *Бегматов Э. А.* Аль-Фараби о языке и культуре речи / Э. А. Бегматов // Вестн. Челябинского гос. ун-та. – 2012. – Вып. 12. – С. 110–113.
4. История лингвистических учений. Средневековый Восток / редакторы : А. Десницкая, С. Кацнельсон. – М. : Наука, 1981. – 262 с.
5. *Сусов И. П.* История языкознания / И. П. Сусов. – Тверь : Тверской гос. ун-т, 1999. – 151 с.
6. *Gätje H.* Logisch-semasiologische Theorien bei Al-Gazzali / H. Gätje. – Leiden, 1974. – 182 p.
7. *Hoffmann K.* Zum Zeicheninventar der Avesta-Schrift / K. Hoffmann // Festgabe deutscher Iranisten zur 2500 Jahrfeier Irans. – Stuttgart, 1971. – 64 p.
8. *Junker H. F. J.* Das Frahang-i Pahlayik in Zeichengemaffter anordnung / H. F. J. Junker. – Leipzig, 1955. – (Iranische texte und Hilfsbucher hrsg. von H. F. J. Junker, N 1).
9. *Rossi A. V.* Linguistica mediopersiana / A. V. Rossi. – Napoli, 1975. – 76 p.